शम्भुशिक्षा

प्रणम्य शिरसा लक्ष्मीं कालकां च सरस्वतीम्
गणेशं च तथा शम्भुं शिक्षां वक्ष्यामि शङ्करीम् १
काण्डोऽग्निसंज्ञो विज्ञेयश्चतुर्थस्तैत्तिरीयके
ग्रह इत्याददे प्रश्नः सजोषान्तो विधीयते
उख्यमित्यग्निकाण्डस्य प्रश्नद्वितयमादिकम् २
अन्त्यानुवाकसहितं वेदविद्भिरुदाहृतम्
इषे प्रभृत्यपामन्तं प्रश्नानां युक्ष्वसंयुतम् ३
अन्त्यानुवाका याज्याख्यास्त्रयोविंशतिरीरिताः
देवसवितरारभ्य उपयामान्तसंज्ञिकम् ४
वाजपेयाभिधानं षडनुवाकं विपश्चितः
समिद्दिशां समिद्धोऽग्नेर्मन्वे स्यात्प्रष्ठ्यसंज्ञिकम् ५
जीमूतादि चतुष्कं च गायत्री द्वितयं तथा
यत्तत्पञ्चमकाण्डे चानुवाकत्रितयं विना ६
प्रष्ट्यमेव महाप्रष्ठ्यमिति वेदविदो विदुः
पञ्चानुवाकमाश्मन्नित्यस्य प्रश्नस्य चादिकम् ७
विकर्षसंज्ञमित्याहुर्ऋषयो वेदवादिनः
विहव्यसंज्ञा वाजोनः प्रभृतीनां विधीयते ८
त्रयाणामनुवाकानां वेदलक्षणवेदिभिः
दशमादि त्रयः प्रश्ना इष्टयोनाम संज्ञकाः ९
ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते यतः
तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्जटाभिमतैरिति १०
त्रिपदप्रभृतिष्वेव बलीयस्त्वन्ययोगतः

अलोप एव कण्ठोक्तेरन्ययोगेऽपि सर्वदा ११
अवर्णान्तोपसर्गाश्च आरमापद्यते क्वचित्
ओष्ठशब्दादि परश्चेदकारो लुप्यतेऽनुदा १२
ऋकारोत्तररेफं च पूर्वतः स्वरभाक् स्थितः
स्वर्ये तेऽस्मात्परो रेफो दीर्घात्परो भवेद्यदि १३
रेफः करेणुश्च हकार ऊर्ध्वे लः कर्विणीति स्वरभक्तिरुक्ता
लोहारिता शेहरिणी च रेफेसेहस्तिनी हंसपदापिषोर्ध्वे १४
टवर्गे वक्रमध्ये ळे जिह्वाग्रेण तथा स्पृशेत्
उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितो यत्र दृश्यते १५
पिपीलिकेति विज्ञेया सवर्णत्वं यदा भवेत्
दीर्घात् पिपीलिकादीर्घा मध्यमा च सवर्णयोः १६
पदैक्ये पाकवत्युक्ता प्यन्यावत्सानुसारिणी
द्वन्द्वे होरात्परे ओत्वं यातिरोर्ध्वे सुवस्त्वपि १७
यस्तामविद्वानित्यत्र नानुस्वारागमो भवेत्
अनार्षेणैव विज्ञेयो ह्यप्यकारादि संग्रहः १८
स्वरान्यौ तु व्यानोदान शब्दयोश्च सुबन्तयोः
नित्यादिनो यमात्पूर्वमिदूत्पूर्वोन्त एतिरयेत १९
सवर्णा यत्र दृश्यन्ते विसर्गो नैव दृश्यते
पिपीलिकेति विज्ञेया तदन्यो दीर्घ उच्यते २०
पृक्तादपृक्तो दीर्घश्च गुणो वर्णाद्भवेद्यतः
उभावादेश ऊभावस्तत्तस्मात्सांहितावपि २१
अनुशब्दो ह्युकारस्य वकारे वैकृते स्थिते

जटायां नैव लोपः स्यादकारश्चेति निर्णयः २२
काण्डानुक्रमतो ह्यादौ जटायां दृश्यते यथा
अलोपालोपकार्याणि त्रिपदादौ तथोत्तरम् २३
उक्तः प्रथमतो मन्त्रः पुनर्यदि स उच्यते
तत्तत्कार्यं यथापूर्वं कर्तव्यं वेदवित्तमैः २४
षत्वणत्वस्वभावेषु पदुक्तमुपदेशतः
ग्रहणं तत्करोम्यत्र कार्यं सर्वत्र नान्यथा २५
तथेयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्यक्षरसंहिता
तत्रापि पूर्व प्रबल्यादैकारो नात्र संभवेत् २६
यथा पुनस्कृधि बलान्न सत्वविधिरिष्यते
प्राधान्यात्पुनरित्यस्य निमित्तत्वात्कृधेरिति २७
अङ्गुलीस्वरनिर्देशे व्यङ्गमङ्गो न निर्दिशेत्
अङ्गे त्वन्यांशं नादानुस्वारजं स्वरितं न्यसेत् २८
स्वरोदयेत्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः
विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिकाविदीर्घयोः २९
उदात्तात्परतो नास्ति प्रचयः पूर्वतोऽपि वा
स्वरितः प्रचयादूर्ध्वं निहतात् प्रचयः परम्
दीर्घात्पूर्वो विसर्गो यो दीर्घान्तो यत्र दृश्यते ३०-१
मध्यमेति विजानीयादेकमात्रं प्रयुज्यते
वैशेषिकाख्या च विदीर्घयोश्चेत्
पिपीलिका दीर्घयुगे च मध्यमा
दृष्टा च वत्सानुसृति स्वसाम्ये

मध्येणमुख्यस्तु विरामकालाः
कनिष्ठिकानामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी ३०-२
नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत्
अनुदात्तः कनिष्ठादौ अनाम्यन्ते स्वरितः स्मृतः ३१
प्रचयो मध्यमा मध्ये तर्जन्यादावुदात्तकः
अनुदात्तो हृदिज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ३२
स्वरितः कण्ठमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः
न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो जायते क्वचित् ३३
न च वर्गद्वितीयो वा न चतुर्थे कथंचन
नङौ यत्र पदान्ते तु यवहेषु परेषु च ३४
द्वित्वं नैवाभिगच्छेतां नङौ व्यद्रपरौ विना
ये च स्वारात्परो रेफो ह्रस्वस्वारात्परस्थितः ३५
उच्चाच्च ऋपरो रेफः स्वरितः प्रचयोच्चकाः
पदादौ प्रचयो नास्ति स्वरादेकपदे ततः ३६
नास्त्युदात्तोऽपि विज्ञेयो हस्तविन्यासकर्मणि
पदकाले पदान्मात्रात् पवर्गे परतः स्थिते ३७
पुनः प्रयत्नमित्याहुर्ऋषयो वेदवादिनः
एवं क्रमजटायां च ऋषिवाक्येऽपि विश्रुतिः ३८
ओमः पवर्ग संयोगे प्रयत्नो नेष्यते पृथक्
मकाराच्च पवर्गोर्ध्वे वेष्टने नाप्नुयात्तदा ३९
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्
मारुतस्तुरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ४०

प्रश्नानुवाकाद्यारम्भे सविसर्गोच्चको हरिः
अ्रसन्धिः प्रणवस्यादौ विरामे स्वरितो भवेत् ४१
विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत्स्मृतः
तस्मात्कुर्वन्ति कार्याणि वर्णानां धर्म एव तु ४२
इन्द्रिया विषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः
चतुर्भिरणुभिर्मात्रा परिमाणमिति स्मृतम् ४३
रङ्गप्लुतश्चतुर्मात्रः शुद्धप्लुतस्त्रिमात्रिकः
दीर्घ उच्चद्विमात्रः स्याद्ध्रस्वः स्यादेकमात्रिकः ४४
परस्परस्य संयोगः स्पर्शानां संभवेद्यदि
तयोरादि श्रुतिर्नास्ति विरामव्यञ्जनस्य च ४५
अ्रनन्त्यं च भवेत्पूर्वमन्त्यं च परतो यदि
तयोर्मध्ये यमस्तिष्ठन्नासिकास्थानमुच्यते ४६
नासिक्यत्वमुरस्यत्वं पञ्चमैर्हस्य योगतः
अ्रन्तस्थाभिरुरस्यत्वं कण्ठ्यत्वं केवलस्य तु ४७
पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्म परस्य वै
प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः
धूङ्क्ष्णा दङ्क्ष्णव इत्यत्राप्यनुस्वारो विधर्मतः ४८

शम्भुशिक्षासमाप्ता

Aithal, K. Parameswara, *Veda Lakṣaṇa: Vedic Ancillary Literature: A Descriptive Bibliography*, Motilal Banarsidass (Delhi, 1993). No. 1264.
"Śambhu Śikṣā," in Hamburg Staats-Universitaet Bibliothek, cod. Palmblaetter III 8/133.
"Śambhu Śikṣā," in Chandra, L., ed., *Sanskrit Texts on Phonetics: A Collection of Śikṣā Texts from the papers of the late Prof. Raghu Vira*, Śatapitaka Series, Indo-Asian Literatures 282, New Delhi: 1981, pp. 531-535.